

ANNA ABRAMCZUK
studentka II roku Historii

BUDOWNICTWO ZA CZASÓW RAMZESA II¹

Panowanie Ramzesa II² przypadało na okres świetności starożytnego Egiptu. W czasie rządów tego faraona powstało wiele budowli, które trwają po dziś dzień, oraz budzą zachwyt. W okresie tym rozbudowano kompleksy świątynne w Karnaku³, Luksorze⁴ i Abydos⁵, powstało miasto Pi-Ramzes⁶, najsłynniejsza skalna świątynia w Abu Simbel⁷, wraz

---

¹ Praca semestralna z Historii Starożytnej napisana pod kierunkiem dr Katarzyny Maksymiuk.

² B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 437-459; T. Schneider, *Leksykon faraonów*, Warszawa-Kraków 2001, s. 261-266; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, *Historia starożytna*, Warszawa 2006, s. 97; K. A. Kitchen, *Ramzes Wielki i jego czasy*, Warszawa 2002, passim; J. Baines, J. Malek, *Wielkie kultury świata Egipt*, Warszawa 1995, s. 46; A. Dembowska, *Kultura starożytnego Egiptu słownik*, Warszawa 1995, s. 167-168; G. Rachet, *Słownik cywilizacji egipskiej*, Katowice 1994, s. 293-294.

³ M. Krzywda-Pogorzelski, *Historia starożytność*, Warszawa 2002, s. 41; B. Orłowski, *Na tropach faraonów*, Warszawa 1976, s. 127, 162, 164-165, 166-170; K. A. Kitchen, op. cit., s. 50; J. Lipińska, *Sztuka egipska*, Warszawa 1982, s. 168, 178-179, 188; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 111; T. Schneider, op. cit., s. 265; W. Barbasiewicz, *Dzieje cywilizacji, prehistoria i starożytność*, Warszawa 1999, s. 164; A. Dembowska, op. cit., s. 89-90; G. Rachet, op. cit., s. 157.

⁴ O. Naubert, *Z kraju faraonów*, Warszawa 1959, s. 166; B. Orłowski, op. cit., s. 121-127; F. Daumas, *Od Narmera do Kleopatry*, Warszawa 1973, s. 380; J. Lipińska, op. cit., s. 195-196; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 111; T. Schneider, op. cit., s. 265; W. Barbasiewicz, op. cit., s. 164; A. Dembowska, op. cit., s. 108-109; G. Rachet, op. cit., s. 186-187.

⁵ M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 107; K. A. Kitchen, op. cit., s. 41-42.

⁶ M. Krzywda-Pogorzelski, op. cit., s. 41; E. Drioton, *Egipt faraonów*, Warszawa 1970, s. 184; B. Kwiatkowski, op. cit., s. 441; G. Rachet, op. cit., s. 267-268; K. A. Kitchen, op. cit., s. 129-132; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 98; T. Schneider, op. cit., s. 265; J. Baines, J. Malek, op. cit., s. 46; A. Dembowska, op. cit., s. 152.

⁷ M. Jaczynowska, A. Mączakowa, W. Tyloch, *Historia starożytna*, Warszawa 1974, s. 93; O. Naubert, op. cit., s. 336; J. M. Roberts, *Ilustrowana historia świata, pierwsi ludzie, pierwsze cywilizacje*, Łódź 1986, s. 206-209; K. A. Kitchen, op. cit. s. 76, 114; F. Daumas, op. cit., s. 382; J. Lipińska, op. cit., s. 172, 213; M. Jaczynowska, D. Musiał,

z kilkoma mniej znanymi, takimi jak: Bejt el-Wali⁸, Gerf Husejn⁹, Kuban¹⁰, Wadi es Sebua¹¹ i Derr¹². Godną uwagi jest świątynia grobowa Ramzesa II zwana Ramesseum¹³. W swojej pracy pragnę przybliżyć pokrótce ich wygląd i historię.

Budowę świątyni Amona¹⁴ w Luksorze rozpoczął Amenhotep III¹⁵, była ona kontynuowana przez kolejnych władców i została zakończona przez Ramzesa II. W okresie tym powstała aleja sfinksów, łącząca świątynię luksorską ze świątynią w Karnaku, licząca około 3 km¹⁶. W Luksorze wzniesiono też dwa pylony szerokości 60 m, natomiast przed pylonami ustawiono dwa obeliski wysokości 25 m, oraz 6 posągów Ramzesa II, królowej Nefertari¹⁷ i ich córki Meritamun¹⁸ w pozycji siedzącej. Dziś możemy podziwiać 2 z 6 posągów. Na pylonach umieszczono reliefy przedstawiające bitwę pod Kadesz¹⁹. Przechodząc dalej za pylonami wchodzimy na dziedziniec Ramzesa II, który jest połączony z dziedzińcem Amenhotepa III podwójną kolumnadą Amenhotepa. Ustawiono przed nią dwa posągi Ramzesa II, natomiast faraon nakazał umieszczenie w tym miejscu 10 swoich posągów. W Luksorze możemy

---

M. Stępień, op. cit., s. 111; T. Schneider, op. cit., s. 265; P. Johnson, *Cywilizacja Starożytnego Egiptu*, Warszawa 1997, s. 92; W. Barbasiewicz, op. cit., s. 163; A. Włodarczyk-Kulak, M. Kulak, *Zarys wiedzy o kulturze*, Bielsko-Biała 2003, s. 25; G. Rachet, op. cit., s. 22.

⁸ F. Daumas, op. cit., s. 381; K. A. Kitchen, op. cit., s. 52-53; T. Schneider, op. cit., s. 265.

⁹ J. Lipińska, op. cit., s. 172; T. Schneider, op. cit., s. 265; F. Daumas, op. cit., s. 381.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem; J. Lipińska, op. cit., s. 172; T. Schneider, op. cit., s. 265.

¹² F. Daumas, op. cit., s. 381; T. Schneider, op. cit., s. 265.

¹³ M. Krzywda-Pogorzelski, op. cit., s. 41; O. Naubert, op. cit., s. 116, 337; B. Orłowski, op. cit., s. 147-149; F. Daumas, op. cit., s. 380; B. Kwiatkowski, op. cit., s. 455; K. A. Kitchen, op. cit., s. 59; A. Sillotti, *Egipt Dolina Królów*, Warszawa 1997, s. 116-121; J. Lipińska, op. cit., s. 205; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 113; T. Schneider, op. cit., s. 266; A. Dembowska, op. cit., s. 166-167; G. Rachet, op. cit., s. 293.

¹⁴ J. Lipińska, M. Marciniak, *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 1980, s. 50, 195; P. Warsiński, *Mitologie świata leksykon*, Warszawa 2002, s. 24; A. Dembowska, op. cit., s. 15-16; G. Rachet, op. cit., s. 36-38.

¹⁵ P. Johnson, op. cit., s. 92; J. Marseille, *Ilustrowana historia świata 1800-1400 p.n.e.*, t. III, Warszawa 2005, s. 31; B. Kwiatkowski, op. cit., s. 367-380.

¹⁶ Inną długość alei sfinksów (4 km) podaje J. Lipińska, op. cit., s. 184.

¹⁷ T. Schneider, op. cit., s. 261; K. A. Kitchen, op. cit., s. 110-111.

¹⁸ K. A. Kitchen, op. cit., s. 111-112.

¹⁹ M. Krzywda-Pogorzelski, op. cit., s. 41; O. Naubert, op. cit., s. 332-335; E. Drioton, op. cit., s. 183; B. Orłowski, op. cit., s. 124; J. Lipińska, op. cit., s. 205, 236; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 97; T. Schneider, op. cit., s. 263-264; A. Dembowska, op. cit., s. 85; G. Rachet, op. cit., s. 147.

zobaczyć kolumny uwieńczone podobiznami rozwiniętych kwiatów papiirusu. W Sali hypostylowej znajdowały się 32 kolumny wiązkowe, a dziedziniec kolumnowy z bocznymi portykami podpierało 64 kolumny tego samego typu²⁰.

Ramzes II miał także swój udział przy przebudowie świątyni Amona w Karnaku. W świątyni tej za pierwszymi pylonami znajduje się wielki dziedziniec, który jest oddzielony od Sali hypostylowej drugimi pylonami. Przed nimi właśnie ustawiono posągi faraona wykonane w różowym granicie, natomiast przed tymi posągami możemy dostrzec postać jego żony, sięgającą mu do kolan. Sala hypostylowa ma bardzo okazałe rozmiary: 50 m długości i 100 m szerokości²¹. Znajdowało się tutaj 61 kolumn o wysokości 14 m z obu stron²². Strop podpierało 12 kolumn centralnej części nawy na wysokości 28 m²³.

Na początku swego panowania Ramzes II przeniósł stolicę do nowo wybudowanego miasta we wschodniej Deltcie: Pi-Ramzes. Spowodowane było to narastającym zagrożeniem wojennym ze strony Azjatów, natomiast Teby znajdowały się zbyt daleko, by można było stamtąd kontrolować sytuację na wschodniej granicy. Pi-Ramzes miał, więc strategiczne położenie. W czasie pełnego rozkwitu miasto zajmowało powierzchnię 30 km² i liczyło około 100 tys. mieszkańców²⁴. Nie przetrwało do dziś, gdyż było zbudowane z drewna i słabej jakości cegieł. Było ono poprzecinane licznymi kanałami, przez które mogły wpływać statki z Morza Śródziemnego. Stwarzało to możliwość kontrolowania żeglugi na Nilu. Miasto było centrum administracyjnym i religijnym. Znajdowały się tutaj świątynie Amona, Re²⁵, Ptaha²⁶ i Seta²⁷. W południowej części miasta wznosiła się świątynia Seta.

---

²⁰ F. Daumas, op. cit., s. 380.

²¹ K. A. Kitchen, op. cit., s. 50.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ B. Kwiatkowski, op. cit., s. 441.

²⁵ J. Lipińska, M. Marciniak, op. cit., s. 210; P. Warsiński, op. cit., s. 121-123; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 104; A. Dembowska, op. cit., s. 168; G. Rachet, op. cit., s. 295.

²⁶ J. Lipińska, M. Marciniak, op. cit., s. 50, 210; P. Warsiński, op. cit., s. 119-120; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 104; G. Rachet, op. cit., s. 286-287; A. Dembowska, op. cit., s. 163-164.

²⁷ J. Lipińska, M. Marciniak, op. cit., s. 212-213; P. Warsiński, op. cit., s. 128-130; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 105; A. Dembowska, op. cit., s. 180; G. Rachet, op. cit., s. 320-321.

W kierunku na północ od pałacu faraona po wschodniej stronie znajdowała się świątynia Re, której fasada była skierowana na zachód, a po zachodniej stronie świątynia Amona z fasadą skierowaną na wschód²⁸. Przed świątynią Re ustawiono obeliski. Przed nią i przed dziedzińcem zbudowano dwie kaplice z piaskowca, posągi królewskie, oraz kilka stell, które miały upamiętniać potęgę Ramzesa II²⁹. Około trzydziestego roku panowania, na polecenie faraona wzniesiono Salę Jubileuszową, które miały zostać przeznaczone do obchodów święta sed³⁰. Patronami budowy byli Ptah-Tantenen i Re-Atum. Przed Salą Jubileuszową znajdowała się granitowa brama wysokości ponad 12 m³¹. Za bramą znajdowała się pierwsza sala hypostylowa, jej strop podierały cztery kolumny centralne o wysokości ponad 10 m i 10 kolumn bocznych o wysokości 7 m³². Dalej znajdowała się druga sala hypostylowa, w której było sześć kolumn o wysokości 6 m, a z niej z kolei przechodziło się do innych pomieszczeń³³. Przed wspomnianymi salami ustawiono granitowe obeliski, a przy pozostałych bramach znajdowały się jeszcze inne. W centrum miasta znajdował się letni pałac Setiego I³⁴, Ramzes II rozbudował go, czyniąc swoją siedzibą. Ściany pałacu upiękuszono kolorowymi glazurowanymi płytkami. Znajdowały się na nich: tytułatury Ramzesa II, sceny tryumfalne. Na ścianach osobistych apartamentów przedstawiono sceny bardziej swobodne np.: dam haremowych, zwierząt i ptaków wodnych. Do pałacu przylegały wytwórnia glazury i baraki wojskowe. Jednak mimo swego uroku miasto nie przetrwało do dziś.

Inną inwestycją budowlaną o dużym znaczeniu był kanał żeglowny, który łączył Nil z Morzem Czerwonym. Swój początek miał w obecnym Tell Basta i ciągnął się przez Wadi Tumilat, jeziora Tima i Amer do Patumos w Zatoce Sueskiej³⁵. Bez problemu mogły się w nim minąć dwa ówczesne statki pełnomorskie.

---

²⁸ K. A. Kitchen, op. cit., s. 131.

²⁹ Ibidem.

³⁰ T. Schneider, op. cit., s. 266; K. A. Kitchen, op. cit., s. 131; A. Dembowska, op. cit., s. 171-172; G. Rachet, op. cit., s. 341-342.

³¹ K. A. Kitchen, op. cit., s. 131.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ J. Lipińska, M. Marciniak, op. cit., s. 204; J. Marseille, *Ilustrowana historia świata 1400-970 p.n.e.*, t. IV, Warszawa 2005, s. 9; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 97; J. Baines, J. Malek, op. cit., s. 46; A. Dembowska, op. cit., s. 180-181; B. Kwiatkowski, op. cit., s. 432-436.

³⁵ Ibidem, s. 458; G. Rachet, op. cit., s. 151-153.

Najpopularniejszym zabytkiem kojarzącym się z Ramzesem II jest świątynia skalna w Abu Simbel. Wykuto tam w skale dwie świątynie. Świątynia w Abu Simbel została wykonana dla małżonki faraona Nefertari. Miała strategiczne znaczenie, gdyż stała u wejścia do Dolnej Nubii. Przypominała wszystkim żeglarzom o potędze faraona. W południowym urwisku usytuowano wielką fasadę na wzór pylonu. Znajdują się na niej cztery siedzące kolosy, władcy o wysokości ok. 20 m³⁶. W założeniu było to główne wejście do świątyni, którą wykuto 50 m w głąb skały³⁷. W górze fasada przedstawia fryz z pawianami adorującymi słońce. Na północnej ścianie wielkiej sali kolumnowej znajduje się przedstawienie bitwy pod Kadesz. Wielka świątynia była poświęcona bogom Re-Horachte, Amonowi, Ptahowi i samemu Ramzesowi. Głównym wejściem wchodzimy do sali hypostylowej, podtrzymywanej przez osiem posągów, o które oparte są plecami posągi królewskie³⁸. Północne mają na głowie pszent³⁹, a południowe białą koronę Górnego Egiptu. Z Sali hypostylowej dwoje drzwi bocznych prowadzi do skarbców. Z nich wchodzi się do sali ofiar, a następnie do sanktuarium. Znajdował się tam ołtarz do przechowywania Świętej Barki. W świątym świątym znajdują się cztery siedzące posągi, od prawej: Re-Horachte, obok Ramzesa, Amon-Re i Ptah. Sanktuarium zostało zbudowane w ten sposób, że dwa razy w ciągu roku: 20 lutego i 20 października przed szóstą rano wpadały tam pierwsze promienie słoneczne, które oświetlały posągi Amona-Re, Re-Horachte i ka Ramzesa II⁴⁰. Posąg Ptaha zawsze pozostawał w cieniu. Im bardziej przechodzimy w głąb świątyni poziom podłogi podnosi się, a poziom sufitu zniża się. Prawdopodobnie ma to sprawić, by wizualnie świątynia wydawała się większa, mogło to także symbolizować miejsce, gdzie niebo „styka” się z ziemią. Drugą fasadę wykuto w północnym urwisku i miała być wejściem do drugiej świątyni skalnej wykutej 25 m w głąb⁴¹. Świątynia ta była dedykowana bogini Hathor⁴² przez królową Nefertari. Północną fasadę zdobiły kolosalne posągi

³⁶ F. Daumas, op. cit., s. 382.

³⁷ K. A. Kitchen, op. cit., s. 76.

³⁸ F. Daumas, op. cit., s. 382.

³⁹ Ibidem; J. Marseille, *Ilustrowana historia świata 2350-1800 p.n.e.*, t. II, Warszawa 2005, s. 12; egip. Sehemti („dwie potężne”); G. Rachet, op. cit., s. 170; F. Daumas, op. cit., s. 41.

⁴⁰ J. Lipińska, op. cit., s. 213.

⁴¹ K. A. Kitchen, op. cit., s. 76.

⁴² P. Warsiński, op. cit., s. 71-72; J. Lipińska, M. Marciniak, op. cit., s. 202; M. Jacyznowska, D. Musiał, M. Stępień, op. cit., s. 106; A. Dembowska, op. cit., s. 74; G. Rachet, op. cit., s. 126.

Ramzesa II i Nefertari oraz mniejsze przedstawienia ich dzieci. Świątynia uległa częściowemu zniszczeniu jeszcze za panowania Ramzesa II. W 33 r. panowania miało miejsce trzęsienie ziemi, które spowodowało, że cała górna część drugiego posągu osunęła się na ziemię, a ramię północnego siedzącego kolosa odłupało się. Remontu dokonał Paser, jednakże zwalony posąg leży na ziemi do tej pory⁴³.

Ramzes zbudował także inną świątynię skalną w Bejt el-Wali, niedaleko miejscowości Kalabasza, w przewężeniu Nilu. Została ona zbudowana na prostym planie. Pierwsze pomieszczenie stanowi podwórzec wykuty w skale, prowadzi on do podziemnej sali wspartej na dwóch kolumnach, które do dziś zachowały żywe i jasne barwy⁴⁴. Ściany przedsionka, zdobione reliefami, przedstawiają symboliczne zwycięstwo na północy w Kanaanie i Libii, na ścianie południowej umieszczono sceny ze zwycięstwa w Nubii⁴⁵. Z pomieszczenia tego wchodzi się do sanktuarium. Zabytek ten stanowi prawdziwą perłę Nubii.

Kolejną budowlą wykonaną na polecenie Ramzesa II jest jego świątynia grobowa w Tebach Zachodnich, zwana Ramesseum. Do dziś zachowała się fasada przedsionka, do której przylegają posągi Ramzesa II, tzw. postawie Ozyrysa. Ściany Ramesseum są pokryte reliefami przedstawiającymi bitwę pod Kadesz oraz zwycięskie wojny z Azjatami. Sala hypostylowa została wykonana na wzór tej z Karnaku, podpierała ją 48 kolumn papirusowych, zdobionych reliefami ukazującymi epizody z kampanii wojskowych faraona⁴⁶. Ściana północno-wschodnia została udekorowana przedstawieniami Tuji⁴⁷, Nefertari, książąt i księżniczek. Na ścianie północno-zachodniej znajdują się reliefy, związane z piastowaniem władzy monarszej. Na ścianie południowo-zachodniej możemy zobaczyć sceny z nadania władzy Ramzesowi przez Amona. Drzwiami w zachodniej części sali hypostylowej możemy wejść do pomieszczenia, w którym na suficie możemy zobaczyć przedstawienia astronomiczne, które służyły zapewne jako kalendarz⁴⁸. Ramesseum rozciąga się na powierzchni 15 tys. m²⁴⁹. Świątynia jest zbudowana na planie raczej równobocznym niż prostokątnym. Poprzedzają ją dwa pylony. Pierwszy z nich zdobią reliefy ze scenami bitewnymi. Drugi pylon zachował się

⁴³ K. A. Kitchen, op. cit., s. 144.

⁴⁴ F. Daumas, op. cit., s. 381.

⁴⁵ K. A. Kitchen, op. cit., s. 52.

⁴⁶ A. Sillotti, op. cit., s. 119.

⁴⁷ Ibidem, s. 117; K. A. Kitchen, op. cit., s. 34.

⁴⁸ A. Sillotti, op. cit., s. 121.

⁴⁹ B. Kwiatkowski, op. cit., s. 455; A. Sillotti, op. cit., s. 116.

tylko częściowo. Na jego zachodniej ścianie umieszczono płaskorzeźby, przedstawiające bitwę pod Kadesz, oraz działania militarne na Bliskim Wschodzie. Na pierwszym dziedzińcu przy ścianie północnej i południowej zachowały się dwa portyki, a przy zachodniej ścianie stał posąg Ramzesa II z czerwonego granitu o wysokości 20 m⁵⁰. Obecnie leży na ziemi. Za drugim pylonem znajduje się drugi dziedziniec. Filary ozyriackie stanowiły kolumnadę wschodnią i zachodnią. Ramesseum dziś przypomina ruinę, gdyż w czasie panowania faraona z XXIX dynastii Hakorisa⁵¹ uzyskiwano stąd budulec, a później Koptowie przekształcili świątynię w kościół. Reszty zniszczeń dokonał upływ czasu.

Ramzes II został nazwany przez potomnych Wielkim ze względu na budowle, jakie po sobie zostawił. Wiele z nich nie przetrwało w całości do naszych czasów. Paul Johnson uważa, że w czasach Ramzesa postawiono głównie na ilość i wystawność. Niektóre z wczesnych budowli są dobrej jakości, natomiast o późniejszym okresie możemy powiedzieć, że powstawały niejako tandety. Archeolodzy często za pięknie wykonanym elementem znajdują pośpiesznie wepchnięty gruz.

Ramzes II także niszczył i przebudowywał dzieła innych faraonów, wycinał swoje kartusze na posągach, które do niego nie należały⁵². Mimo tych wad niektóre z zabytków do dziś cieszą oko zwiedzających.

---

⁵⁰ Ibidem, s. 118.

⁵¹ Ibidem, s. 121.

⁵² P. Johnson, op. cit., s. 94; E. Drioton, op. cit., s. 184; B. Orłowski, op. cit., s. 124.